

Economische groei in Holland tussen 1500 en 1800

Jan Luiten van Zanden
IISG/Universiteit Utrecht

NEHA Bulletin 15 (2001) Nr. 2, 65-76

Historici die uitspraken willen doen over de ontwikkeling van een volkshuishouding hebben een informatieprobleem. Omdat het menselijk vermogen om informatie te verzamelen en te verwerken aan bepaalde beperkingen onderhevig is, zijn dergelijke uitspraken over het algemeen gebaseerd op een beperkte selectie uit het bekende feiten en het beschikbare bronnenmateriaal. Daardoor zijn ze soms onnauwkeurig of erger nog, onjuist. Over de economische ontwikkeling van Nederland in de periode tussen 1500 en 1800 is zo langzamerhand zoveel bekend, dat het haast onmogelijk is om het hele veld in ogenschouw te nemen. Wie kan alleen al de feiten uit de 800 pagina's De Vries en Van der Woude overzien? Hierdoor is het zonder hulpmiddelen haast onmogelijk om tot houdbare uitspraken te komen die verder gaan dan de algemeen bekende, tamelijk vage generalisaties ('tussen 1590 en 1670 maakte de Hollandse economie een groeispurt door', of uitspraken van gelijke strekking). Wat is, om een recent voorbeeld te geven, het belang van de resultaten van het onderzoek van Van Vliet over de ontwikkeling van de haringvisserij in het Maasmondgebied tussen 1580 en 1648 voor ons beeld van de conjunctuur van deze sector en, belangrijker nog, de economie als geheel?ⁱ Van Vliet toont aan dat deze branch al rond 1600 het hoogste niveau van productie behaalde en niet, zoals auteurs voordien aannamen, tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) of later zelfs, in de jaren 1630 en 1640. Op welke manier beïnvloeden cijfers die Sicking in 1998 publiceerde van de opbrengst van het 'lastgeld', dat in 1550 geheven werd van de haringvisserij, en waaruit blijkt dat deze bedrijfstak in dat jaar tenminste 16.791 last haring aan land gebracht heeft, het beeld van de ontwikkeling van deze bedrijfstak?ⁱⁱ Hoe werken de nieuwe schattingen van de ontwikkelingen van de textielproductie uit de dissertatie van Kaptein door in 'ons beeld' van de zestiende eeuw?ⁱⁱⁱ Het punt is, dat in tal van publicaties – branch-specifieke, regionaal-historische – belangrijke informatie schuil gaat over wat er tussen 1500 en 1800 gebeurd is, maar dat een individuele auteur niet in staat is deze informatie te verzamelen – laat staan te wegen – teneinde tot een afgerond en volledig geïnformeerd oordeel te komen over het tempo en de structuur van het proces van economische groei in deze jaren.

Toch is dit nodig, als we uitspraken willen blijven doen over de ontwikkeling van een volkshuishouding. De problemen met de beschikbare informatie zijn tweeledig: de mate van betrouwbaarheid is vaak onbekend en alleen door vergelijking met andere bronnen van informatie kunnen hierover uitspraken gedaan worden, en het 'gewicht' ervan is onduidelijk – hoe belangrijk is het feit dat de haringvisserij in 1600 groter was dan tot nu toe werd vermoed voor ons beeld van de economische groei in deze jaren? Alle beschikbare informatie moet idealiter gewogen en op consistentie getoetst worden om te komen tot uitspraken over 'de economische ontwikkeling', over de groei en structuur van inkomen en productie. Het systeem van nationale rekeningen is – het zal niet als een verrassing komen – bij uitstek geschikt om als kader te dienen voor het ordenen, met elkaar vergelijken en wegen van de beschikbare informatie. Dit is immers precies wat het systeem beoogt. Bovendien maakt een systematisch gebruik ervan tevens duidelijk welke lacunes er bestaan in onze kennis – dat we bijvoorbeeld niet weten wat er gebeurd is met de turfproductie, of de handel met de Zuidelijke Nederlanden. Dat maakt een gerichte zoektocht nodig naar nieuwe bronnen en tot nu toe onbekende literatuur. Daarbij geldt de regel dat er altijd meer informatie beschikbaar is dan

men bij aanvang denkt, zeker als men bereid is bronnen creatief te gebruiken. Maar evenzeer maakt een dergelijk experiment duidelijk wat we nu eigenlijk al weten, maar ons nog niet volledig realiseren; door de combinatie van beschikbare informatie, die tot nu toe niet met elkaar in verband is gebracht, en door het stellen van nieuwe vragen die uit de methode van de nationale rekeningen voortvloeien, kunnen nieuwe inzichten in structuur en gedrag van de economie ontstaan. Kortom, willen we uitspraken over economische ontwikkeling voor 1800 blijven doen – en onszelf als vaklui serieus blijven nemen – dan moet geprobeerd worden om het ruime aanbod aan informatie langs deze weg te ordenen en op consistentie te toetsen.

Deze bijdrage gaat over de mogelijkheden om dit systeem op de economische ontwikkeling van Nederland in de periode 1500-1800 toe te passen. Na de afronding van het onderzoekprogramma ‘Reconstructie nationale rekeningen van Nederland, 1800-1990’ is dat een volgende stap. Daarbij kies ik er voorlopig voor om het onderzoek tot het gewest Holland te beperken. Dit heeft onder meer te maken met de beschikbaarheid van voorstudies en bronnenmateriaal. Veel belangrijker is echter dat Holland in deze periode een uitzonderlijke economische ontwikkeling doormaakt, die ook internationaal geldt als een model van “vroeg-moderne economische groei”. Om dit type economische ontwikkeling zorgvuldig te analyseren is de casus Holland van eminent belang. Het handboek van De Vries en Van der Woude verschaft daarover natuurlijk al buitengewoon veel informatie, gebaseerd op het onderzoek van generaties economisch-historici, maar een kwantitatieve reconstructie van de belangrijkste macro-economische grootheden is door hen helaas niet ondernomen, waardoor we – in mijn ogen althans – over bepaalde aspecten van dit proces van economische expansie voor de Industriële Revolutie nog in het duister tasten.^{iv} Waar ik de lezer van hoop te overtuigen is dat een dergelijke reconstructie mogelijk is en dat dit nieuwe resultaten kan opleveren.

Een vertrekpunt: Holland in 1510/14

Een voorbeeld van een onverwachte uitkomst waarop gerekend mag worden, zijn de resultaten van een recente reconstructie van de structuur van de beroepsbevolking en het nationaal inkomen van Holland in 1510/14.^v Het gaat veel te ver om alle details van deze reconstructie nu de revue te laten passeren – die zullen elders worden gepubliceerd – maar enkele opmerkingen kunnen hierover wel gemaakt worden. Het zal niet verwonderen dat de *Informacie* van 1514 het vertrekpunt vormt van deze reconstructie: deze maakt het mogelijk de structuur van de bevolking te ramen (wat reeds door De Vries en Van der Woude gedaan is), maar belangrijker nog, om systematisch inzicht te krijgen in de structuur van de beroepsbevolking op het platteland. Van elk dorp is namelijk bekend welke principale activiteiten er uitgeoefend worden, informatie die gewogen kan worden tot een schatting van de structuur van de beroepsbevolking (of de arbeidsinput) aldaar. Van twee steden – Leiden (in 1498), een typische industriestad, en Dordrecht (in 1555), een typische handelsplaats – zijn bovendien vergelijkbare overzichten van de structuur van de stedelijke beroepsbevolking bekend, waardoor het mogelijk is om grosso modo de totale beroepsstructuur rond 1514 te ramen (Tabel 1). Deze exercitie, de combinatie van informatie die in essentie al bekend was, levert een verrassend nieuw inzicht op: aan het begin van de zestiende eeuw was slechts ongeveer een kwart van de Hollandse beroepsbevolking actief in de landbouw, terwijl de industrie veel groter was (maar liefst 40%, een percentage dat in de nationale statistieken van de negentiende en twintigste eeuw niet gehaald wordt). De oorzaken hiervan zijn (1) een zeer hoog niveau van urbanisatie (dit was reeds bekend) en (2) het feit dat ook op het platteland slechts ruim 40% van de beroepsbevolking in de landbouw actief is (dit was in feite ook al bekend, onder andere uit de *Informacie*, en is ook recent door onderzoek van Van Bavel

bevestigd).^{vi} Toch is het resultaat nieuw: dat de structuur van deze economie rond 1500 zo buitengewoon ‘modern’ was, is tot nu toe niet eerder vastgesteld .

Tabel 1 De structuur van de beroepsbevolking in Holland in 1514 (in procenten)

	Platteland	Steden	Totaal
Landbouw	41	1	24
Visserij	20	2	12
Turfwinning	6	-	3
Primaire sector	67	3	39
Bouw/dijken en dammen	4	6	5
Houtbewerking/metaal	4	16	9
Lederbewerking	-	2	1
Textiel	9	14	11
Kleding	1	10	5
Brouwerij	-	8	3
Rest voedingsmiddelen	1	9	4
Industrie	9	65	38
Handel	2	16	8
Transport	13	5	9
Overige diensten	1	10	5
Diensten	16	31	22
Totaal	102	99	99

Bron: zie noot 5.

Aanzienlijk complexer was de reconstructie van de structuur en de hoogte van het ‘nationaal’ inkomen. Een hulpmiddel dat daarbij een belangrijke rol speelde was de input-output tabel, waarin de onderlinge relaties tussen branches – wie produceert wat voor wie – beschreven worden. De consumptie van de primaire levensbehoeften (brood, bier, vlees, haring, en zelfs turf en textiel) kon tot op zekere hoogte afgelezen worden uit de opbrengsten van allerlei accijnsen die in verschillende steden en stadjes geheven werden. Deze gegevens treft men in de *Informacie* aan, die bovendien ook nog eens vertelt wat de tarieven waren, hetgeen het mogelijk maakt te schatten hoeveel bier er werd gedronken, hoeveel vlees en graan er werd geconsumeerd, etc. Vaak konden deze gegevens gecombineerd worden met schattingen van óf handelsstromen (hoeveel graan werd er geïmporteerd uit de Sont en van elders) óf van productiehoeveelheden (Yntema heeft gereconstrueerd hoeveel bier er werd geproduceerd, Kaptein (en Posthumus) hoeveel lakens er werden gemaakt, de omvang van de haringvloot kon gereconstrueerd worden en daarmee de productie geschat, etc.). Combinatie van deze gegevens maakt het mogelijk om van belangrijke bedrijfstakken (landbouw, haringvisserij, turfwinning, textiel, bierbrouwerij en andere onderdelen van de voedingsmiddelenindustrie zoals slachterijen, bakkerijen, meelmolens) te ramen hoe omvangrijk de consumptie, de productie en de in- of uitvoer was. Voor andere bedrijfstakken – bijvoorbeeld de kledingbranch, de bouw, de binnenvisserij – moest de productie (toegevoegde waarde) geschat worden aan de hand van de in de eerste fase geschatte arbeidsinput. De toegevoegde waarde van de handels- en vervoerssector kon vervolgens geraamd worden op grond van de geschatte hoeveelheden in- en uitgevoerde producten (en de prijzen in verschillende marktplaatsen, zoals Danzig). De omvang van de overheidssector kon opnieuw geraamd worden op grond van de zeer gedetailleerde opgaven die opnieuw de *Informacie* daarover

geeft. Zeer belangrijk waren ook de beschikbare prijsgegevens: naast het welbekende werk van Posthumus moet in dit verband vooral het recent gepubliceerde onderzoek naar lonen en prijzen in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst door De Moor genoemd worden.^{vii} Loongegevens werden ook gebruikt om een schatting te maken van het aandeel van de loonsom in de totale toegevoegde waarde. Dit alles bijeen genomen – en ik kan hier niet veel meer doen dan het topje van de ijsberg aan statistisch materiaal bespreken – leverde een set schattingen van de omvang en de structuur van het inkomen in 1510/14 op (Tabel 2). Deze bevestigen (maar de schattingen zijn maar ten dele onafhankelijk van elkaar) de resultaten van de reconstructie van de beroepsbevolking: het aandeel van de landbouw in het totale inkomen was slechts zo'n 20%; de visserij was daarentegen zeer belangrijk (maar liefst 9% van het inkomen). De industrie leverde ongeveer 39% van het inkomen (een percentage dat zelfs Engeland in de negentiende eeuw niet overtreft (Engeland in 1890 haalt 'slechts' 33.6%, Duitsland in 1900 36.6%).^{viii} Niet verwonderlijk is dat de textiel en de bierbrouwerij, de twee grote exportindustrieën, er uit springen, maar ook de bouwsector (met een grote arbeidsinput in het vele dijkonderhoud) is prominent aanwezig. Per saldo de hoogste inkomens worden verdiend in de handels- en transportsector (maar deze schattingen zijn nogal onzeker); de dienstensector in totaliteit is ongeveer even omvangrijk als de primaire sector.

Tabel 2 De omvang en samenstelling van het BNP van Holland in 1510/14 (in marktprijzen, in fl 1000)

	Looninkomen	Kapitaalinkomen	Totaal*
Landbouw	830	452	1282
Visserij	476	124	600
Turfwinning	140	55	203
Totaal primaire sector	1446	631	2085
Bouw/hout/metaal	815	270	1095
Leder	56	25	81
Textiel	437	167	607
Kleding	128	25	153
Brouwerij	196	64	300
Overig voedingsmiddelen	263	95	415
Totaal industrie	1895	646	2641
Internationale handel en transport	578	352	930
Binnenlandse handel en transport	322	197	519
Rest diensten	302	-	302
Woningdiensen	-	275	275
Totaal diensten	1202	824	2026
Totaal BNP	4543	2101	6752

**inclusief indirecte belastingen*

Bron: zie noot 5.

Deze resultaten nodigen natuurlijk uit om vergelijkingen met de situatie rond 1800 te maken, maar het zou te ver voeren om daar diep op in te gaan. Er is zonder twijfel economische groei geweest in de tussenliggende periode – het feit dat de bevolking van Holland toenam van

ongeveer 275.000 tot circa 800.000 is daar afdoende bewijs van – maar zowel qua structuur van de economie als qua inkomensniveau lijkt er minder te zijn veranderd dan tot nu toe werd aangenomen (wat logisch is, gezien de moderne structuur die al in 1514 wordt aangetroffen). Een probleem is daarbij dat de gegevens van het project nationale rekeningen slechts op het nationale niveau beschikbaar zijn. Er zal daarom nog het nodige gedaan moeten worden om schattingen voor het begin van de negentiende eeuw te maken die vergelijkbaar zijn met die van 1510/14.

Nog een vertrekpunt: lonen en prijzen 1450-1800

Als de in het voorgaande gepresenteerde schattingen geaccepteerd worden, lijkt de rest nog maar een ‘invuloefening’: is het mogelijk om voldoende lange tijdreeksen te vinden om het ‘gat’ tussen 1514 en 1807, wanneer de eerste schattingen van het project nationale rekeningen beginnen, in te vullen? Eén van de lessen die uit het eerdere project nationale rekeningen zijn getrokken, is dat gegevens over de ontwikkeling van de prijzen en, in iets mindere mate, de lonen, van eminent belang zijn voor de reconstructie van nationale rekeningen.^{ix} Wat betreft de loonontwikkeling in de periode 1450-1800 zijn we redelijk goed geïnformeerd; dankzij onderzoek van Noordegraaf, Nusteling en De Vries is de ontwikkeling van de lonen in de bouwvak tussen 1500 en 1800 gereconstrueerd.^x Wel blijven er nog vragen open over de representativiteit van deze loongegevens voor andere branches (landbouw, textiel en zeevaart bijvoorbeeld) en voor andere groepen inkomenstrekkingen (overheidsambtenaren bijvoorbeeld).

De prijsgeschiedenissen van Posthumus en meer recent De Moor maken het mogelijk om de ontwikkeling van de prijzen redelijk in kaart te brengen. Mede door het werk van De Vries is recent een belangrijke aanzet gegeven in deze richting, wat geleid heeft tot de reconstructie van lange reeksen van de prijzen van de belangrijkste voedingsmiddelen en van enkele industrieproducten tussen 1450 en 1800 (opnieuw aansluitend bij de databestanden van de prijzen en de lonen van het project nationale rekeningen). Overigens is daarmee slechts een deel van het potentieel aan prijsgegevens verzameld, want bij Posthumus, De Moor en op andere plaatsen (onder andere veel ongepubliceerde door Van Dillen verzamelde gegevens over de prijzen ontvangen door de VOC, aanwezig in de EHB) is nog materiaal dat op nadere bewerking wacht. In theorie is het immers zo dat prijs- en loongegevens vrijwel alle geheimen van een economie kunnen blootleggen: ze vormen als het ware de unieke vingerafdruk van een volkshuishouding, die het mogelijk moet maken om nauwgezet de structurele verhoudingen binnen deze economie te analyseren. Theoretisch liggen hier nog tal van interessante vragen – over de relatie tussen relatieve prijzen en relatieve productiviteiten bijvoorbeeld – die om beantwoording vragen. Tabel 3 geeft enig zicht op deze veranderingen: huurprijzen blijken bijvoorbeeld in Holland veel sneller te zijn gestegen dan de prijzen van industrieproducten (textiel, zeep), terwijl de landbouwproducten een middenpositie innemen. Door onder meer de invloed van indirecte belastingen, neemt de prijs van het roggebrood en van bier veel sterker toe dan de roggeprijs.

Niet onvermeld moet blijven dat in deze tabel gegevens verwerkt zijn over de ontwikkeling van de huren in Amsterdam, gebaseerd op het door Lesger aangelegde databestand, en tevens gebruik gemaakt wordt van het door Kuys en Schoenmakers gepubliceerde onderzoek naar landpachten in Holland (dat helaas slechts tot 1650 loopt, maar dankzij onderzoek van onder andere Van der Woude en De Vries doorgetrokken kan worden naar 1800).^{xi} In combinatie met de loonreeksen en andere gegevens (de omvang van het landbouwareaal, schattingen van het aantal huizen in 1560, 1632, 1732 en 1808, gegevens over de omvang van de totale bevolking van Holland) is het daardoor mogelijk om reeksen schattingen te maken van grote delen van het totale inkomen dat in Holland verdiend werd.

Alleen het winst- en kapitaalinkomen onttrekt zich grotendeels aan de waarneming van de historicus, al kan er wel iets over gezegd worden. Het inkomen dat genoten werd uit beleggingen in de staatsschuld – vooral na 1670 een sterk groeiende categorie – is grosso modo wel bekend dankzij het werk van Fritschy, 't Hart en Dormans.^{xii} Er is voldoende informatie over de uitkeringen van de grote handelscompagnieën op hun aandelenkapitaal (in het bijzonder De Korte over de VOC).^{xiii} Maar hoeveel winst er werd gemaakt in de rest van de handel en in de industrie lijkt niet eenvoudig te reconstrueren.

Tabel 3 De ontwikkeling van de prijzen van de belangrijkste ingrediënten van de kosten van levensonderhoud (1550/74 = 100)

	Huur	brood	rogge	boter	bier/koffie	erwten	vlees	vis	textiel	turf
1450-74	-	27	27	29	43	31	42	57	48	43
1475-99	-	41	41	40	63	57	50	61	56	46
1500-24	-	42	42	46	64	55	49	59	62	61
1525-49	-	57	57	58	66	63	63	72	64	75
1550-74	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1575-99	180	160	160	169	244	169	164	122	110	157
1600-24	344	208	175	240	241	243	227	156	171	183
1625-49	410	292	240	319	316	301	316	158	188	249
1650-74	499	310	225	325	337	417	350	195	203	249
1675-99	476	308	196	307	427	409	328	227	199	212
1700-24	536	306	188	294	512	335	353	235	196	230
1725-49	582	288	167	302	461	292	346	235	188	285
1750-74	589	303	196	311	508	370	346	249	202	329
1775-99	633	359	239	337	623	438	389	379	217	349

Bron: zie noot 9.

De productiebenadering

Uit het voorgaande blijkt dat de inkomensbenadering onvoldoende houvast biedt voor een volledige reconstructie van het nationaal inkomen in de periode 1500-1800. In feite deed zich bij het onderzoek naar de negentiende eeuw hetzelfde probleem voor, om welke reden de schattingen van het nationaal inkomen via de inkomensbenadering gekenmerkt worden door grotere onzekerheidsmarges dan de andere cijfers. Ook in dit geval leidt dat tot de conclusie dat getracht moet worden de ontwikkeling van productie en toegevoegde waarde tussen 1500 en 1800 te reconstrueren, hetgeen voor tal van bedrijfstakken mogelijk is. In het verleden heb ik al een aantal aanzetten in deze richting gegeven, waarin ik overigens lang niet al het thans beschikbare materiaal verwerkt heb. Deze experimenten richten zich op het meten van de groei op de zeer lange termijn door middel van indices van productiehoeveelheden (bier, haring, lakens etc.) die gewogen werden tot één index van het BBP (per hoofd van de bevolking).^{xiv} De benadering die ik nu voorsta is dat gestreefd wordt naar seriële gegevens – jaarlijkse schattingen van de output van de belangrijkste branches – die met gegevens over

prijzen en de structuur van de kostprijs worden omgezet in schattingen van de toegevoegde waarde (in lopende en in constante prijzen). Deze gegevens laten zich vervolgens aggregeren tot schattingen van het bruto nationaal inkomen.

De rest van dit artikel zou uit een haast eindeloze opsomming kunnen bestaan van de boeken en artikelen die daarvoor al de nodige gegevens kunnen aanleveren en van de lacunes die dan nog overblijven. Dit lijkt me niet erg boeiend, om welke reden ik alleen inga op enkele lacunes, met de achterliggende vragen: Wie weet de oplossing van deze problemen? Welke bronnen en publicaties zie ik over het hoofd?

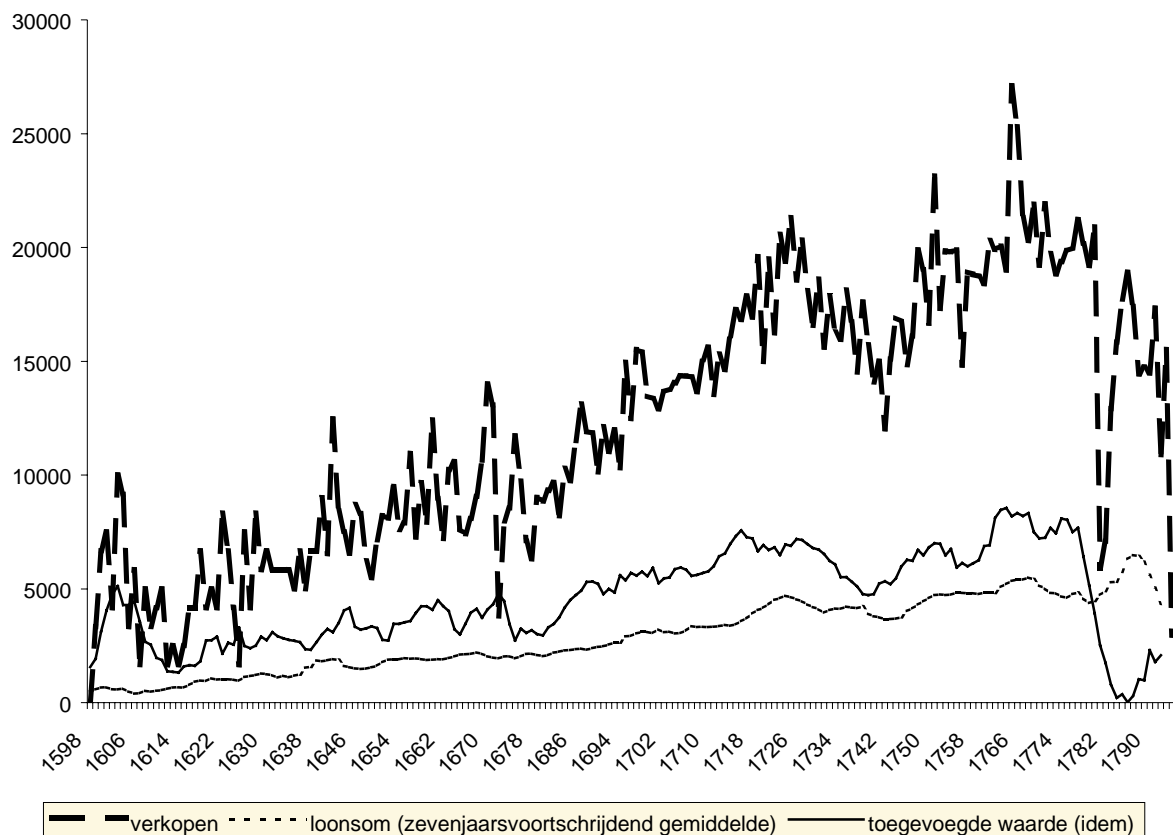
De landbouw laat zich alleen langs indirecte weg – via consumptiegegevens en data over de in- en uitvoer van landbouwproducten – benaderen, maar een goede controle is mogelijk via de schattingen van het landbouwareaal, de pachtsom en de (daaraan gerelateerde) loonsom. Visserij biedt eigenlijk geen grote problemen: over de haringvisserij en de walvisvaart is relatief veel bekend, en veel van dit materiaal is van hoge kwaliteit. Turfgraverij is lastiger, want er bestaat nog geen goede studie van de ontwikkeling van deze bedrijfstak in Holland in deze periode, maar gegevens die het mogelijk maken om de turfproductie te traceren zijn o.a. bij het Hoogheemraadschap van Rijnland beschikbaar.

Wat betreft de industrie: de lacunes zijn hier tamelijk groot in aantal, al betreft het nooit de belangrijkste branches; de bierbrouwerij, de Leidse lakennijverheid, de papier, en grote delen van de voedingsmiddelenijverheid zijn redelijk goed gedocumenteerd, en er is zelfs een studie van de schilderijenproductie in de Gouden Eeuw. Lacunes in de kennis zijn tot op zekere hoogte de jeneverstokerij (is er geen goede studie over Schiedam die daar inzicht in biedt?), de grafische nijverheid (heeft iemand het aantal in Nederland in deze periode gepubliceerde boeken geteld?) en wat minder belangrijke takken als de diamantbewerking, de suikerraffinage en de tabaksverwerking. Bouw en scheepsbouw zijn twee grote en tamelijk moeilijke bedrijfstakken, die echter mogelijk indirect te benaderen zijn, namelijk via de ontwikkeling van de huizenvoorraad en de koopvaardijvloot. Vanaf 1650 zijn er bovendien gegevens over de accijns op de grove waren die het mogelijk maken om de bouwproductie nauwkeurig te volgen.

De dienstensector wordt in hoge mate gedomineerd door handel en transport, waar enorm veel literatuur over bestaat, en voor grote onderdelen zelfs tamelijk goede gegevens. De ontwikkeling van de VOC en, in mindere mate, de WIC, is goed gedocumenteerd. Als voorbeeld van wat op dit terrein mogelijk is kan een serie schattingen van de ontwikkeling van de toegevoegde waarde (en de verkopen en de loonsom) van de VOC dienen, die grotendeels op het werk van De Korte zijn gebaseerd.^{xv}

Figuur 1 De ontwikkeling van de verkopen, de toegevoegde waarde en de loonsom bij de VOC en diens voorgangers, 1598-1800 (in fl 1000)

Bron: zie noot 15.

Deze gegevens laten de trendmatige groei van het bedrijf tot in de jaren 1760 en 1770 zien, en het zeer plotse verval daarna. Ook blijkt het geschatte aandeel van de loonkosten in de totale toegevoegde waarde aan het begin van de zeventiende eeuw zeer klein te zijn (toen werden zeer grote winstmarges behaald), en daarna op de lange duur toe te nemen, wat op een afnemende rentabiliteit wijst.

Voor andere handelsstromen beschikken we over gegevens van het paalgeld, die een goed inzicht geven in de ontwikkeling van de Amsterdamse handel in delen van de zestiende eeuw en in de periode na 1660. Er zijn natuurlijk nog veel meer gegevens, bijvoorbeeld over de slavenhandel, de handel via de Sont en op Rusland en het transport langs de Rijn (na 1650). De grootste problemen levert de klassieke periode van expansie tussen 1590 en 1660 op. Naar aanleiding van het boek van Israel is een debatje opgebloeid over de conjunctuur tussen 1621 en 1648, waaruit bleek dat over deze periode nog veel onduidelijk is.^{xvi} Hier zal een belangrijk deel van het onderhavige onderzoek zich dan ook op moeten concentreren. Een andere belangrijke lacune betreft de huiselijke dienstverlening, maar misschien kunnen de belastingopgaven hier enig uitsluitsel geven. Omtrent andere delen van de dienstensector (trekschuiten, gespecialiseerd bankwezen, overheidssector, woningdiensten) zijn we redelijk geïnformeerd.

Al met al lijken de resterende problemen oplosbaar en kan vastgesteld worden dat het in beginsel mogelijk moet zijn om via de productiekant de economische groei in Holland in de periode 1500-1800 in grote lijnen in kaart te brengen.

Een paar vragen, ten slotte

Het lijkt niet helemaal zonder belang om de vragen die in dit onderzoek aan de orde zullen komen kort de revue te laten passeren. Centraal staat de vraag naar het karakter van het proces van economische groei tussen 1500 tot 1800. Was er sprake van een trendmatige toename van de productie en het inkomen per hoofd van de bevolking, of, zoals De Vries en Van der Woude stellen, een eerste ronde van ‘moderne economische groei’? Of was deze ‘intensieve groei’ tamelijk beperkt en overheerste een proces van ‘extensieve groei’, een groei van productie en inkomen die vrijwel parallel liep met de toename van de bevolking? Nogal wat economisch-historici zijn geneigd het proces van intensieve groei, van een trendmatige toename van het inkomen per hoofd, te laten beginnen met de (Britse) Industriële Revolutie, een visie die door De Vries en Van der Woude uitdrukkelijk bestreden is. Alleen door de economische groei tussen 1500 en 1800 nauwkeurig in kaart te brengen, kan deze discussie een belangrijke stap verder gebracht worden. Nauw gerelateerd aan deze discussie is de beantwoording van de vraag wie in welke mate van de groei geprofiteerd hebben: hebben brede lagen van de bevolking hun reële inkomen zien stijgen, zoals De Vries en Van der Woude menen (wat in overeenstemming zou zijn met het idee van een eerste fase van ‘moderne economische groei’), of zijn de voordelen van de expansie zeer ongelijk verdeeld, en zijn alleen de rijken rijker geworden?

Daarmee verband houdend kunnen vragen gesteld worden naar het patroon van economische groei in deze periode: was er sprake van een duidelijke *leading sector* die een proces van ‘onevenwichtige groei’ op gang bracht (en welke was dat dan: de internationale handel, of de industrie c.q. textiel)? Of groeiden de belangrijkste onderdelen van de economie in een subtiel samenspel min of meer gelijk op (*balanced growth*)? Hoe veranderde de plaats van Holland binnen de internationale arbeidsverdeling – en wanneer precies? De uitvoer van Holland werd rond 1514 gedomineerd door enkele industrieproducten (bier, lakens en haring) en door een overschot op de dienstenbalans. Vermoedelijk kromp de export van industrieproducten (ergens) na 1670 sterk in, en ging de uitvoer van diensten (en van landbouwproducten?) een steeds groter gewicht krijgen, maar goed gedocumenteerd zijn deze ontwikkelingen niet. Dit roept meteen de vraag op naar de precieze timing van het proces van economische ontwikkeling in deze jaren: Hoe sterk was de groei tussen 1510 en circa 1565? Wanneer kwam de economie na de Opstand weer op stoom? Wanneer sloeg de hoogconjunctuur om in achteruitgang (en wat gebeurde er in de jaren 1620 en 1630)? Hoe sterk was de achteruitgang in de eerste helft van de achttiende eeuw? Er zijn meer dan voldoende historiografische vragen te stellen, die althans met iets meer precisie benaderd kunnen worden als het hier voorgestelde onderzoek met succes wordt afgerond.

Een andere reeks vragen heeft betrekking op de structuur van de economie. Politieke economen zullen geïnteresseerd zijn in de omvang en de samenstelling van de uitgaven en de inkomsten van de overheid (waar Wantje Fritschy momenteel onderzoek naar doet, hetgeen naar verwachting tot belangrijke resultaten zal leiden). Het aandeel van de overheid in het BNP is in dit verband eveneens een zeer belangrijke grootte: Is het inderdaad zo dat de groeiende belastingdruk heeft bijgedragen tot de economische stagnatie in de achttiende eeuw? Vergelijkbare vragen betreffen andere structuur-variabelen: Hoe open was, bijvoorbeeld, de Hollandse economie? Welk deel van het inkomen werd geïnvesteerd en hoe omvangrijk waren de besparingen? Hoe veranderde de sector-structuur van de beroepsbevolking en het BNP in de loop van deze drie eeuwen? Natuurlijk kan niet gegarandeerd worden dat op al deze vragen uiterst nauwkeurige antwoorden gegeven worden; zonder twijfel zal vaak blijken dat soms het bronnenmateriaal dit niet toelaat, of dat er zoveel aanvullende schattingen nodig zijn dat de onzekerheidsmarges erg groot zijn. Maar de garantie die wel geboden kan worden is dat de informatie die beschikbaar is om deze vragen

te beantwoorden, op een transparante manier verzameld en gestructureerd zal worden, zodanig dat we de 'best denkbare' antwoorden kunnen geven.

Het vernieuwende karakter van dit onderzoek verdient weinig nadere toelichting. Een vergelijkbare reconstructie van de nationale rekeningen van een pre-industriële economie over een zo lange periode is niet beschikbaar. Maar het hier voorgestelde onderzoek staat niet alleen. Er wordt nauw samengewerkt met Britse historici, in het bijzonder met Mark Overton (Exeter), die werkt aan het opzetten van een vergelijkbaar project over Engeland in de periode 1550-1800. Vergelijkbaar onderzoek naar de langetermijntoewijking van de economie van Toscane tussen 1427 en 1800 wordt momenteel uitgevoerd door Paolo Malanima (Catanzano). Deze drie gebieden – Toscane, Holland en Engeland – vertegenwoordigen de regio's die in ieder geval binnen Europa tussen 1000 en 1900 in economisch opzicht de toon aangeven. Een systematische vergelijking van de economische ontwikkeling van deze gebieden moet daarom veel nieuwe inzichten kunnen opleveren in de determinanten van het proces van economische groei op de lange termijn.

Noten

ⁱ A.P. van Vliet, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* ('s-Gravenhage 1994).

ⁱⁱ Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998) 78.

ⁱⁱⁱ Herman Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998).

^{iv} Jan de Vries en Ad Van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge 1997).

^v Jan Luiten van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy. Historical national accounts for Holland in 1510/14', wordt gepubliceerd in *European Review of Economic History*. Deze hele paragraaf is op dit paper gebaseerd.

^{vi} Bas van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries? The importance and nature of market oriented non-agricultural activities on the countryside in Flanders, Guelders and Holland, c. 1250-1570'. Ongepubliceerd paper, Universiteit van Amsterdam.

^{vii} Geertruida de Moor, *Lonen en prijzen in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout* (Amsterdam 2000); N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (Leiden 1943-64).

^{viii} N.F.R. Crafts, *British economic growth during the Industrial Revolution*. (Oxford 1985).

^{ix} Deze paragraaf is geheel gebaseerd op Jan Luiten van Zanden, 'What happened to the standard of living before the Industrial Revolution? New evidence from the western part of the Netherlands', te publiceren in Bob Allen, Tommy Bengtsson en Martin Dribe (red.) *The standard of living before the Industrial Revolution*; vgl. ook de website www.iisg.nl/hwp waar deze gegevens en een verantwoording ervan in detail gepubliceerd zijn.

^x Vgl. het hoofdstuk over de arbeidsmarkt in De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*.

^{xi} C. Lesger, *Huur en conjunctuur: de woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850* (Amsterdam 1986); J. Kuys en J.T. Schoenmakers, *Landpachten in Holland 1500-1650* (Amsterdam 1981).

^{xii} J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek* (Den Haag 1988); M.C.'t Hart, *The making of a bourgeois state* (Manchester 1993); E.H.M. Dormans, *Het tekort: staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991).

^{xiii} J.P. de Korte, *De jaarlijkse financiële verantwoording van de Verenigde Oostindische Compagnie* (Leiden 1984).

^{xiv} J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang?' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 562-609; J.L. van Zanden, 'Economic growth in the Golden Age', *Economic and Social History in the Netherlands IV* (1992) 5-26.

^{xv} De Korte, *De jaarlijkse financiële verantwoording*; aangevuld voor de periode voor 1650 met schattingen die ten dele zijn gebaseerd op J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffer (red.) *Dutch-Asiatic shipping in the 17th and 18th centuries* (Den Haag 1979-87).

^{xvi} J.I. Israel, 'The Dutch economy during the Thirty Years War', in C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.) *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en*

Azië van 1500 tot heden (Amsterdam 1996) 77-94; J.Th. Lindblad, 'Foreign trade of the Dutch Republic in the seventeenth century', *Economic and Social History in the Netherlands IV* (1992) 219-250.